

Szénási Zoltán

„KELL AZ ÁLDOZAT!”

Megjegyzések Radnóti Miklós és Sík Sándor kapcsolattörténetének utolsó fejezetéhez

Radnóti Miklós és Sík Sándor jól dokumentált kapcsolattörténetében talán egyetlen kérdéses mozzanat van, mely utolsó találkozásukhoz (vagy ezek egyikehez) kötődik. Radnóti szegedi egyetemi éveitől kezdve folyamatos volt a kapcsolat közte és a piarista szerzetes, költő és egyetemi tanár Sík Sándor között, a mester-tanítványi viszony idővel apa-fiú kapcsolattá mélyült, s ennek a személyes viszonynak számos szellemi s irodalmi vonatkozása is ismert. Radnóti 1930. szeptember 12-én kelt levelében számol be Síknál tett bemutatkozó látogatásáról, s ebből kiderül, hogy a professzor a *Jóság* antológiából már ismerte tanítványa verseit, s az egyetemválasztás okán szóba került Radnóti zsidó származása is. „Az első találkozás éppoly szimbolikus pillanat, mint az utolsó – állapítja meg Radnóti-monográfiájában Ferencz Győző –, amikor Sík Sándor 1944. május 4-én délután utoljára meglátogatta Radnótit Pozsonyi úti lakásában [...], és Gyarmati Fanni visszaemlékezése szerint búcsúzóul azt mondta tanítványának: „Kell az áldozat”.¹ S bár 1944-ben Sík már nem tudott menedéket nyújtani Radnótinak, korábban, amikor az *Arckép* című verse miatt a fiatal költő ellen sajtópert indítottak, Sík mentette meg az ítélettől, s ezzel együtt attól, hogy egyetemi karrierje félbeszakadjon. Komlós Aladárnak írt nevezetes levelében, melyben részletesen vall zsidó identitásának problematikusságáról, érinti ezt az epizódot is: „Ez volt a vers [ti. az *Arckép* – Sz. Z.], Töreky súlyosbító körülménynek vette, hogy »más vallás tisztelete tárgyához hasonlítja magát« s majdnem egyetemi pályámba került, mert a József Attila révén legendássá lett Horger Antal kari ülés elé vitte a dolgot. Sík Sándor mentett meg, sőt a piarista-rend tagjai nevében levelet adott a táblai tárgyalásra, mely szerint egyházi szempontból semmi kivetnivalót nem találnak a versben.”² Ferencz Győző kritikai életrajzában, melyben érzékletesen leírja Sík Sándor és Radnóti Miklós kapcsolattörténetének alakulását is, részletesen bemutatja a szegedi egyetemen töltött évek alatti együttműködésüket, a tanár-tanít-

¹ Ferencz Győző, Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz, Osiris Kiadó, Bp., 2005, 174-175.

² Radnóti Miklós, Napló, s. a. r. Radnóti Miklósné, jegyzet utószó Melczer Tibor, Bp., Magvető, 1989, 211.

vány kapcsolat egyre személyesebb emberi viszonyra alakulását, s kiemeli: Síknak szerepe lehetett Radnóti klasszicizáló fordulatában is.³

Kötődésüket minden bizonnyal erősítette hasonló nemzeti és politikai identitásképletük. Bizonyos értelemben ugyanis mindketten határhelyzetben voltak. Baloldaliság és kereszténység összehangolása Radnóti esetében sem volt problémamentes, Sík viszont bizonyos értelemben nála is ellentmondásosabb helyzetben volt. Annak ellenére, hogy szerzetestanárként, irodalmárként, cserkészvezetőként a két világháború közötti ún. „keresztény kurzus” elismert alakja volt, élete már a harmincas évek vége előtt rejtett ellentmondások között folyt. 1931 decemberében Radnóti Gyarmati Fanninak írt levelében beszámol egy professzorával folytatott beszélgetésről, melyben Sík keserűen vall saját helyzetéről: „Én itt vagyok két szakadék között. A paptársaim utálnak, mert baloldali vagyok és Lukács Györgyöt a volt népbiztost hirdetem a katedrán a legnagyobb magyar esztétának és a modern irodalmat adom le; maguk! maguknak pedig csuhás vagyok”⁴

Sík Sándor és Radnóti Miklós egyaránt asszimiláns zsidó családból származtak. E hasonlóság ellenére azonban, túl az élettörténetek lényegesen eltérő végkifejletén, identitástudatukat tekintve fontos különbségeket is találhatunk. Sík Sándor esetében ugyanis a gyermekkorától kialakított vallási és nemzeti identitástudat a második világháború és az azzal összefüggő események hatására válságba került ugyan, pályája azonban 1945 után – idővel a politikai hatalom által leszűkített és szabályozott térben is – háború előtti szellemben folytatódott. Radnóti identitásképlete eltér ettől, s nemcsak az erőszakos halál életpályát korán lezáró ténye miatt, hanem a Síkétől eltérő szocializációja miatt is. Az ő esetében zsidó származásának és választott katolikus magyarságának feszültségében formálódó önazonosságadata sokkal inkább egy olyan identitásalakzatként írható le, melyet döntően meghatároztak az asszimiláció során felszínre kerülő ellentmondások és feszültségek. Radnótit és Síkot egyaránt érzékenyen érintette a korabeli politikai antiszemitizmus, a zsidótörvények – bár nem egyformán vonatkoztak rájuk – társadalmi diszkriminációt és folyamatos fizikai fenyegetést jelentettek mindkettejük számára. A magyar-zsidó fogalompár szinonimájaként volt értendő a két világháború között a keresztény-zsidó, eredendően vallási tartalmú szópár, s ennek köszönhetően a történeti, nyelvi és kulturális közösségként értett nemzeti identitással szorosan összekapcsolódott, időnként összekeveredett a vallási közösséghez történő tartozásból fakadó

³ Ferencz Győző, Radnóti Miklós élete és költészete, i. m., 181.

⁴ idézi Ferencz Győző, Radnóti Miklós élete és költészete, i. m., 176.

önazonosság is.⁵ A gyerekkorától mélyen vallásos Sík és a katolikus hitet önmaga választó Radnóti szempontjából különösen is tragikus az a tény, hogy „Magyarországon az antiszemitizmust keresztények képviselték, s keresztényi hovatartozásokat nemcsak ők hirdették fennhangon, de nem is kérdőjelezte meg öndefiníciójuk jogosságát egyházi oldalról sem senki”⁶.

Ez a vázlatos életrajzi kerete s társadalmi kontextusa annak a kérdésnek, hogy utolsó találkozásuk valamelyikén kérte-e Radnóti Sík Sándortól, hogy a munkaszolgálatos behívó elől menekülve bújtassa el őt valahol. Kritikai életrajzában Ferencz Győző alaposan körüljárja azt a kérdést, hogy Radnóti kért-e bárkitől is segítséget a meneküléshez, voltak-e kísérletek a megmentésére, s ezen belül vizsgálja Sík szerepét is. Visszaemlékezések és Vas István életrajzi regényének forráskritikai elemzése után arra a megállapításra jut, hogy sem Lengyel Balázs, sem Aczél György és Kun Miklós nem tudott bűvőhelyet biztosítani a költőnek, a felkínált hamis papírok viszont nem nyújtottak volna kellő biztonságot Radnóti számára. Ezzel együtt Ferencz Győző cáfolja a vallási vagy esztétikai okokból fakadó „tudatos áldozatvállalás mítoszát”, s főként Gyarmati Fannira hivatkozva kijelenti: „Radnóti halála nem önként vállalt, hanem rákényszerített szenvedéstörténet volt.”⁷ Ezt támasztja alá az a vélekedés is, mely szerint a költő egy embertől mégiscsak kért segítséget: Sík Sándortól. Főként Frankl Sándorné 1969. január 30-án rögzített s a PIM-ben őrzött hangfelvétele alapján az előadásom címében is szereplő mondat elhangzásának kerettörténetét Sík és Radnóti utolsó találkozásának idejére, 1944. május 4-re datálja, ekkor kérhette Radnóti azt Síktól, hogy bújtassa el őt a szegedi rendházban.⁸ Ferencz Győző életrajzi rekonstrukciója során maga is kiteszi a kérdőjelet, mind a történet pontos lefolyását, mind a datálást tekintve, létezik azonban egy dokumentum, mely ebben az esetben fontos kérdéseket tisztázhat, s melyet – úgy látszik – a Radnóti-monográfia nem ismer, s nem szerepel abban az 1993-ban szerkesztett dokumentumgyűjteményben sem, mely a Sík-hagyatékban található leveleket közöl.⁹

Egy nappal azt követően, hogy Gyarmati Fanni megtudta: a költő holttestét megtalálták az Abda melletti tömegsírban, 1946. augusztus 4-én levelet írt Síknak, s

⁵ Erről bővebben: Szénási Zoltán, „Én nem vagyok magyar?": A zsidó és a katolikus identitás problémái Radnóti Miklós és Sík Sándor életművében = Sz. Z., Párhuzamosok a végtelenben: Tanulmányok, esszék, kritikák, Tata, Új Forrás, 2012, 24-35.

⁶ Helyesen: Fazekas Csaba, *A fiápolok, a keresztények és az antiszemiták = Sík Sándor emlékezete*, szerk. Miklós Péter, Szeged, Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, 2014, 162.

⁷ Ferencz Győző, Radnóti Miklós élete és költészete, i. m., 650.

⁸ Ferencz Győző, Radnóti Miklós élete és költészete, i. m., 646.

⁹ *A százgyökerű szív: Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából*, szerk. Szabó János, Bp., Magvető, 1993.

ebben visszaemlékezik arra a találkozásra, melynek során a szerzetestanár a nevezetes mondatot mondta. Két, egyébként Ferencz Győző által idézett szöveg is említi ezt a levelet. Az egyik Gyarmati Fanni 1946. augusztus 19-én kelt naplóbejegyzése, melyben rögzíti az előző hetek történéseit. Itt ezt olvashatjuk: „Levelet írtam Sík Sándornak. [...] Ebben a levélben nagyon kiöntöttem mindent, ami feléje bennem volt. Az utolsó együttlétünkéről Miklóssal, a kételyeimet és az összeomlásomat.”¹⁰ Szintén említi, bár a dokumentum lelohelyének a megnevezése nélkül, a levelet Melczer Tibor 1989-ben a Vigiliában közölt tanulmányának nyitó bekezdésében: „Radnóti Miklósnétól tudom, utóbb – férje halálának bizonyossá válása után – Sík Sándorhoz írott leveléből is értesültem róla, hogy 1944 márciusában, közvetlenül a német megszállást követő napokban a költő végső sebzettségében és tanácstalan kétségbeesésében az őt atyjaként szerető professzorát kérte, látogassa meg.”¹¹

A két forrás által is említett, két sűrűn telegépett oldalból álló, a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. fejléces papírjára írt levél megtalálható a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltár Sík Sándor Gyűjteményének levelezésanyagában (dobozszám: 41.). A levél fejléccen olvasható keltezése: Budapest, 1946. augusztus 4. A levél datálása abból a szempontból is érdekes, hogy megtudjuk belőle, Gyarmati Fanni mikor értesült férje holttestének exhumálásáról: „Tegnap megtudtam, hogy egy Győr melletti tömegsírban megtalálták hatvanadmagával legyilkoltan.” Azaz Gyarmati Fanni augusztus 3-án kapta meg a hírt, s ez megfelel annak a ténynek, hogy az Új Élet című zsidó hetilap augusztus 1-én adott hírt Radnóti haláláról, s csak néhány nap múlva bátyjától, Gyarmati Lászlótól értesült róla.

Gyarmati Fanni Radnóti halálhíre után Sík Sándornak írt levele érzelmileg rendkívül telített, személyes hangvételű, ennek ellenére a címzetthez mint lelki atyjához szól, a levél tehát felfogható akár gyónásként is. Az érzelmi töltés ellenére nyelvi-
leg is szépen kidolgozott, retorikailag, stilisztikailag megalkotott szövegről van szó. A megszólítás („Drága jó Professzor Uram!”) után egy töredékes mondatban értesíti Fanni Síkot a halálhírről: „Az eddigi kínlódasaim mélyén, mikor már fizikailag belefáradtam, mindig ott volt a kínálózó enyhülés: hátha mégis megvan valahol...” Ezt követően az új bekezdést a tényállás közlésével indítja (lásd: fentebb), majd hosszasan részletezi azt a lelki gyötrődést, amit a halálhír kiváltott belőle: „Átvergődtem az első *teljes* fájdalom éjszakát. Számbavettem mindent, ami itt tarthat. Tünődtem: a vallási parancs egymagában elég erős-e? Feláldozom a túlvilági életemet, hiszen

¹⁰ Ferencz Győző, Radnóti Miklós élete és költészete, i. m., 715.

¹¹ Melczer Tibor, „Kell az áldozat”: Sík Sándor és Radnóti lélekrajzához, Vigília, 1989/1, 33.

nem várok kárpótlást se ebben, se az ezentuli létben, hiszen nem lehet semmi elég rossz ahhoz, amit megérdemelnék, amiért őt így elengedtem, kiszolgáltattam, feladtam. – Azután a kevés hozzám tartozót vettem számba, elsősorban Anyámat. Gonosztett volna vele szemben, de hát szép csendesen utánam mulna talán ő is, olyan sokat kinlódott ugyanis már vagy talán vigasztalódna egyetlen mostani örömeivel a dédunokájával továbbra is. A sok csipp-csupp teendő, amit még várhatnak tőlem, majd megtevődik, elrendeződik nélkülem is. Azután sorra jött az új élet, ami itt épül, aminek feltétlenül hívó, jó építőmunkása próbáltam lenni, aminek régi álmodója voltam és amire vártam. – Itt megtorpantam. – Jelentéktelen pont vagyok, de nyilvánosságra kerülhet, hogy megtagadtam az életet. Ez most, ma már nemcsak magánügy. Jelentékeny tüntetés és tagadása az erőfeszítéseknek, annak, ami ma van, amit pedig igenlek. – Csak éppen összetörtem. – Ez zavarba ejthetne néhány tévelygőt, akik kicsit rajtam keresztül kapcsolódtak a gondolathoz és még gyöngéék, mert saját fizikai nehézségeik miatt még belsőleg is bizonytalanok. Eltéríthetne egykét embert, akik kicsit rajtam keresztül kapcsolódtak az építésbe, az élet igenlésébe. A magam egyéni összetörtsége nem készíthet rossz példát mutatni. / Persze, hogy az egyszerű életösztön jelentkezett a nagyképű felelősségérzetben. / ” Ez az őszinte vallomás is mutatja Gyarmati Fanni Sík Sándorhoz fűződő kapcsolatának mélységét és őszinteségét. Levelében hitelvi témát is érint, illetve olyan kérdéseket tesz fel a piarista szerzetesnek, amelyek dogmatikai tételeket kérdőjeleznek meg. Ez a bekezdés a következőképpen zárul: „És itt megálltam, de párhuzamosan felmerült bennem: miért nem hajt az Istenadta életre ilyen erővel a vallási parancs? Nem paradox módon istenkáromlás az, hogy az élet súlypontja a tulvilági lét?” Ez a levélrészlet tanúskodik továbbá arról is, hogy a történelmi események és Radnóti halálának hírére megingott vallási tudaton, egy másféle hit kerekedik felül: az ország újjáépítésének hite.

Ezután következik a levélben egy bekezdés, mely – véleményem szerint – segít megválaszolni azt, hogy valóban kérte-e Radnóti Sík Sándort, hogy bújtsa el, illetve ez alapján pontosíthatjuk annak a találkozásnak a dátumát, amikor Sík részéről a „Kell az áldozat!” – mondat elhangzott. Gyarmati Fanni levelének harmadik bekezdése a következő: „Az jutott eszembe, amikor a németek bejövetele után közvetlenül, márciusi napokban, Miklós végső sebzettségében és tanácstalan kétségbeesésünkben kérte Professzor Ur látogatását. Torokgyulladás is volt éppen, ágyban feküdt. Nem mondta ki büszke és finom tartózkodásból és nem mondtam ki / óh halálosan ostoba kevélységemben és gyávaságomban /, hogy lelki vigasz mellett valami pozitív, gyakorlati, segítő megoldást vár. Egy tervet vagy egy terv ígéretét, lehetőséget csak, ami kicsi világító kiut lehetett volna számára, amit nevelt,

felerősíthetett volna magában, amíg a behívó el nem érkezett hozzá és talán, talán próbált volna élni vele, próbált volna kitérni a végzet elől. Professzor Ur akkor azt mondotta: »Kell az áldozat!« – Kell a próba. »Igen, igen«, – bólogattunk, »nehéz, nagyon nehéz!« – És tudtam, hogy Miklós akkor adta fel az életét. – »Most én is felvettem az utolsó kenetet,« – mondotta, mikor Professzor Ur elment tőlünk, arra célozva, hogy egy szomszédunk előző nap mesélte: nála járt a lelkiatyja, mert kérette és ugy hatott a látogatása, mintha halotti szentségeket kapta volna már tőle. –” A bekezdés záró mondataiból is látható, hogy sorsdöntő látogatásról volt szó.

Azt gondolom, Gyarmati Fanni két évvel a levélben idézett látogatás után keletkezett szövegét pontosabbnak kell tekintenünk, mint Frankl Sándorné huszonöt évvel későbbi visszaemlékezését. S ebből kiderül: Melczer Tibor – aki nyilvánvalóan ismerte ezt a dokumentumot – nem téved, amikor március végére teszi Sík látogatásának időpontját. Lényegesebb azonban ennél, hogy a levélből kiderül: sem Radnóti, sem Gyarmati Fanni nem kérte Síkot, hogy bújtassa el őt a várható munkaszolgálatos behívó elől, noha ezt valóban tervezhették. Azért is tartom ezt rendkívül fontosnak, mert Sík tettének morális megítélése szempontjából sem mindegy, hogy mire vonatkozóan mondta Sík: „Kell az áldozat!”. Amennyiben ugyanis elhangzott volna a kérés Radnótiék részéről, az áldozathozatalra való felszólítás igen kevésbé lenne értelmezhető lelki vigasztól – amire a levél szerzője is utal –, s joggal tekinthetnénk a hit által diktált túlvilági boldogulás ígéretére hivatkozó embertelen elutasítás gesztusaként. Ki kell azonban hangsúlyozni: Sík Sándor 1944-es élethelyzetét pontosan ismerő és mérlegelő Ferencz Győző nem erre a következtetésre jut. Sík először 1938-ban, a második zsidótörvény tervezetének benyújtásakor szembesült azzal, hogy az eredeti javaslat szerint ő is a törvény hatálya alá esik. „A kormány bemutatta és pártja elfogadta az új zsidótörvényt – írja 1938 karácsonyán Sík –. Életem legnagyobb fejbeütése: a javaslat szerint én zsidó vagyok. Néhány hét múlva 50 éves leszek: eddig soha még álmomban se jutott soha eszembe, hogy még ilyen is lehet, hogy magyarságomat kétségbe lehessen vonni. 10 éves voltam, mikor megtudtam, hogy szüleim valamikor születésem előtt zsidók voltak; de azóta egy percig sem jutott eszembe, hogy ebből ilyen következtetést is lehet levonni.”¹² Ekkortól Sík Sándor helyzete saját rendjén belül is nehezebbé vált, hozzá legközelebb álló rendtársaiban, barátaiban kellett csalódnia. Rónay László Síkmonográfiájából tudjuk, hogy a teológus Schütz Antal az első zsidótörvények után

¹² Sík Sándor, Naplójegyzetek = A százgyökerű szív. Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából, i. m., 205.

egyetértő levelet írt Imrédy miniszterelnöknek, s javasolta egy cenzúraként működő Nemzeti Szék felállítását abból a célból, hogy kiszűrjék a nem magyar szellemiségű (azaz zsidó) írókat.¹³ Schütz kezdeményezésére is válasz az, amit Sík *Irodalom és katolicizmus* című 1940-ben megjelent tanulmányában kifejti: „Az irodalom tehát legfelsőbb mivoltánál fogva szükségképpen nemzeti jelenség. Ez az irodalom mivoltával összefüggő tény, és nem követelmény. Az íróval szemben követelésként állítani fel, hogy »nemzeti« legyen, éppen olyan felesleges és értelmetlen kívánság volna, mint az almafától azt kívánni, hogy almafa legyen.”¹⁴ Ebből pedig egyértelműen következik, hogy az író magyarsága nem tehető függővé a származástól: „Tökéletes művészet magyar nyelven csak magyar lélekből jöhet; tökéletes magyar nyelven megírt, igazán művészi alkotás a magyar léleknek legcsalhatatlanabb bizonyossága, sokkal biztosabb, mint a származási adatok.”¹⁵ Szintén Imrédy politikáját támogatta Zimányi Gyula, aki rendfőnökként 1944 októberében nem fogadta be a pesti rendházba a Szegedről fővárosba érkező Síkot. Síknak emellett egyetemi oktatóként is szembe kellett néznie szélsőjobboldali fenyegetésekkel, Ferencz Győző is megemlíti, hogy Radnótival való 1944. tavaszi találkozásuk idején figyelmeztették Síkot, hogy ne menjen vissza Szegedre vizsgáztatni, mert atrocitások érhetik.¹⁶ Mindebből egyértelmű: maga Sík Sándor sem volt olyan helyzetben, hogy el tudja bújtatni egykori tanítványát.

Gyarmati Fanni leveléből azonban világosan kiderül a kérdés végül nem hangzott el, Sík kijelentése („Kell az áldozat!”) tehát semmiképpen sem lehet visszautasítás, sokkal inkább az adott történelmi, politikai viszonyokra reflektál, s arra az egzisztenciális helyzetre, melyben – ha nem is ugyanolyan fenyegetettség közepett (pl. Sík nem kaphatott munkaszolgálatos behívót, nem deportálták), de – osztozott tanítványával. A „Kell az áldozat!” a közös hit megerősítésével kíván értelmet adni a szenvedésnek, s ezáltal szeretné elviselhetővé tenni az embertelen megpróbáltatásokat. Ebben az értelmezésben természetesen benne van a jóindulat hermeneutikája is, s más értelemben azt is mondhatnánk, Sík jobb megoldást nem látva, arra szólítja fel egykori tanítványát, nyugodjon bele sorsába. Radnótiban és Gyarmati Fanniban alighanem ilyen hatást is kiváltottak Sík szavai. Lengyel Balázs visszaemlékezésé-

¹³ Rónay László, Sík Sándor, Bp., Balassi, 2000, 110.

¹⁴ Sík Sándor, *Irodalom és katolicizmus* = Katolikus írók új magyar kalauza, szerk. Dr. Almásy József, Bp., Ardói Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat, é. n. [1940], 299.

¹⁵ I. m., 300.

¹⁶ Ferencz Győző, Radnóti Miklós élete és költészete, i. m., 646.

ből tudjuk, hogy március 20-án (de nem lehetetlen, hogy már a Síkkal való fent idézett találkozást követően) felkereste Radnótit, s hamis papírokat ajánlott neki, amit azonban költőtársa visszautasított. „Próbáltam érvelni – írja -: a saját sorsára gondoljon. Hajthatatlan volt. Úgy rémlik, azt fejtegette, hogy úgy sincs kiút ilyen körülmények között.”¹⁷ Vas István életrajzi regényében egy hasonló esetet elevenít fel, eszerint Gyarmati Fanni a Radnóti számára felajánlott búvóhelyet a következő szavakkal utasítja vissza: „Az a búvóhely hamis papírokkal együtt is elég kétes megoldás, egy razzia bármikor elkaphatja, és akkor azonnal megölik, semmivel sem biztonságosabb lehetőség, mint a munkaszolgálat, a szabályos bevonulás. Úgyis az történik, amit Isten végez, bele kell nyugodni az ő akaratába.”¹⁸ Hogy ez az eset így valóban megtörtént volna, más forrásokra hivatkozva Ferencz Győző kétségbe vonja, mint ahogy azt is, hogy lett volna biztos esély elbújtatni Radnótit¹⁹, hasonló dialógus mégis lefolyhatott, s Gyarmati Fanni reakciója és válasza, a beletörődés már mintha Sík lelki útmutatásának következménye lenne.

Vas azonban ehhez még hozzáteszi: „Mindezt hosszabban mondta el, de semmiképpen sem belenyugvó, pietista hangon és arckifejezéssel, inkább harciasan, valamilyen beszámíthatatlan daccal, mintha azt mondaná: »Lássuk, Uramisten, mire megyünk ketten!«”²⁰ Ebből is látszik, hogy közel sem egyszerű belenyugvással fogadták Radnótiék azt az egzisztenciális fenyegetést, melyet a német megszállás, s a várható újabb munkaszolgálatos behívó jelentett a költő számára. Radnóti halálhíre hasonló indulatokat váltott ki Gyarmati Fanniból, előbb idézett levele a következőképpen folytatódik: „Minderre emlékezve az ötlött fel bennem: ha ez a katolikus hit parancsa: kell az áldozat, kell a nagy közös kegyelmi kincshez: akkor itt egy borzalmas antiszelekción folyik kétezer év óta! A legtisztábbak, legbecsületesebbek, az angyalian gyanutlanok ezt hűséggel hiszik, megvallják és – teljesítik; míg a kicsik, az érdemtelenek tudatosan vagy tudattalanul, szándékolt vagy ösztönös ravaszkodással kibujnak alóla és – tovább tenyésznek! – Hát e világ akkor csak a legjobb esetben a középszerűek, de inkább az így vagy úgy gyengék és bűnösök számára teremődött? A többieket rövid vendégszereplésre kapjuk, hogy az ő világgóságuk után csak még sötétebb legyen ez a földi tájék?” Kétségbeesésből fakadó valódi kérdés ez, de nem számonkérés, mivel Gyarmati Fanni pár sorral később még

¹⁷ Lengyel Balázs, Radnóti két dedikációja = L. B., Hagyomány és kísérlet, Bp., Magvető, 1972, 403.

¹⁸ Vas István, Azután II., Bp., Szépirodalmi, 1971, 146.

¹⁹ Ferencz Győző, Radnóti Miklós élete és költészete, i. m., 646.

²⁰ Vas István, Azután II., i. m., 146.

hozzáteszi: „[A]z előbbi kérdésekre szépen kérem a feleletet és a megértést, amiért tévelygő és elvakult vagyok.”

A halál ténye végleg megsemmisítette a költő életben maradásához fűzött reményeket, s tragikus módon írta tovább a *Nem tudhatom...* zárlatát: bár elérkezett a béke, az ártatlanul szenvedő, büntelen költő azonban elpusztult. Ennek a társadalmi igazságtalanságnak a kegyetlen tapasztalata is megszólal Gyarmati Fanni levelében. Sík Sándor válaszlevelét nem ismerem, viszont az a probléma, amelyre Gyarmati Fanni rákérdez, a konkrét történelmi szituáción keresztül lényegében a világban működő rosszra vonatkozik. A történelem immanens igazságtalansága megkérdőjelezi a transzcendens igazság, s végső soron és kimondatlanul Isten létezését. A levélrészletben implicite tehát a teodícea, az istenbizonyítás kérdését veti fel. Melczer Tibor ezért nem ok nélkül értelmezi Sík kijelentését („Kell az áldozat!”) az 1944. március 26-án a *Miatyánkról* tartott sorozat záró *De szabadíts meg a gonosztól* című beszéde felől. Az imádság záró mondatát értelmezve Sík a gonoszt a szenvedéssel azonosítja, s bár a szenvedéstől való szabadulás vágyát természetesnek véli, utalva Jézus Getszemáni kertben elhangzó nagycsütörtöki fohászára, a (keresztény) emberhez méltónak a Jézussal való együtt-szenvedést s az emberiség büneiért való engesztelő szenvedést látja.

Radnóti egyik utolsó verse, a *Nyolcadik ecloga* szintén a világban működő (örök) gonosz, a szenvedés kérdését állítja a középpontba. Joggal jegyzi meg a vers kapcsán Beney Zsuzsa: „A düh, a harag, a bosszú ótestamentumi istenét próbálja itt a jézusi szelídség Országával összebékíteni. Nem tudjuk megítélni, hogy sóvárgó, égető vágyból-e, vagy azért, hogy a próféták hite mellett annak a másik, felmentő, megbocsátó hitnek lélektani igényét is beteljesítse.” Az Ószövetség és az Újszövetség, a próféták (s velük együtt a költők) és Krisztus itt kétféle magatartás, a világban lévő gonoszra adott kétféle válaszreakciót képviselnek:

Csak hiszed. Ismerem újabb verseid. Éltet a méreg.
 Próféták s költők dühe oly rokon, étek a népnek,
 s innivaló! Élhetne belőle, ki élni akar, míg
 eljön az ország, amit ígért amaz ifju tanítvány,
 rabbi, ki bétöltötte a törvényt és szavainkat.
 Jöjj hirdetni velem, hogy már közelít az óra,
 már születőben az ország. Hogy mi a célja az Úrnak, -
 kérdém? lásd az az ország. Útrakelünk, gyere, gyűjtsük
 össze a népet, hozd feleséged s mess botokat már.

Igaza lehet Beney Zsuzsának abban is: „Radnóti soha nem kerül közelebb ősei hitéhez, s ami legalább ennyire fontos: ősei látásmódjához, mint ebben a költeményben”²¹, a prófétai-költői düh mégis mintha a krisztusi ország eljövételének hitében oldódna fel.

Radnóti költészetének hatástörténete talán nem olyan produktív ma, mint más kor- és nemzedéktársáé, de annál is inkább figyelemre méltó, hogy egy olyan költő, Kemény István versében idéződik meg szövegszerűen, akinek lírájára egyébként nem jellemzőek a posztmodern irodalom intertextuális játéka, s akinek ironikus-groteszk költői világában rendkívül erőteljesen fogalmazódik meg a világban működő gonosz problematikája:

És hagyjuk ezt a kocsmát Shakespeare korával együtt,
És induljunk előre, vagy egész vissza menjünk,
Előre tegnap estig, vagy vissza Káinig,
Ki így nyelvelt az Úrral egyes rabbik szerint:
„Se törvény nincs, se bíró!” Vagyis mindent szabad,
S azóta kóborolnak e megvadult szavak.
A gyilkos, hogyha büszkén fölkél és újra lépked,
Ártatlan lesz majd másutt, mert gömbölyű a lélek.
(*Epilógus*)

Az ártatlanok szenvedése a felvilágosodás óta újra és újra próbára teszi a teológiát, a teodícea kereszténység előtti problémája folyamatosan új válaszra kényszeríti: a világban lévő rossz tapasztalata nem függeszti-e fel a végtelenül tökéletes Isten létébe vetett hitbeli meggyőződést. Minden korábbinál nagyobb kihívás elé állította a modern teológiát Auschwitz szörnyűségének tapasztalata, mely nem hagyja érintetlenül a jelenkori teológia logoszatát sem. Véleményem szerint a legrelevánsabb választ erre a kérdésre a kortárs teológiából a Johan Baptist Metz által képviselt politikai teológia adta, mely oly módon igyekszik biztosítani a kereszténység párbeszéd-képességét, hogy – Auschwitz történelmi tapasztalatát a teológiai beszéd számára radikalizálva – korunk „kulturális amnéziájával” és az egyház szenvedés iránti érzéketlenségével, illetve a szenvedés posztmodern esztétizálásával szemben a szenvedők tekintélyére alapozott memoria passionis követelményét állítja saját teológiájának

²¹ Beney Zsuzsa, Radnóti angyalai = B. Zs., Az elérhetetlen jelentés I.: Irodalmi esszék, szerk. Daróczi Anikó, Bp., Gondolat, 2010, 312.

középpontjába: „Az Istenre való keresztény emlékezés lényegét tekintve ugyanis a szenvedés emlékezete, a memoria passionis: a jóvá nem tett szenvedések semmivel el nem nyugtatható emléke.”²² Auschwitz tapasztalata azonban ennél egyetemesebb érvényű, s a teológiai diskurzuson jócskán túlmutató következményekkel járt. Napjaink emlékezetpolitikai deficitjét látva mindennél nagyobb szükséges lenne a *szenvedők* tekintélyéhez (J. B. Metz) méltó (civil) diskurzustér megteremtése, melyben (mások mellett) tovább folyhat teológia és irodalom párbeszéde is.

---

²² Johann Baptist METZ, Memoria passionis: Veszélyes emlékezet a pluralista társadalomban, ford. Görföl Tibor, Bp., Vigilia Kiadó, 2008, 64.